

»MAN MÄRKER ATT FOLK TYCKER OLIKA, MEN PÅ PAPPERET SER DET
UT SOM OM ALLA TYCKER SAMMA SAK.«

EN INTERVJUSTUDIE OM NÄMNDEMÄN I TINGSRÄTTEN

AV FIL. KAND. TOIVO JOKKALA*

*The essay focuses on the way Swedish lay judges describe their role in the judicial system and in relation to the law, and what meanings and understandings these descriptions express. The study is based on four focus group interviews and five individual interviews with lay judges. The lay judges are appointed by political parties and usually are members of the appointing parties, but despite that they dispute the idea that their role as lay judges is related to their political standpoints. Several respondents indicate that lay judges ideally stand for what the author labels "the policy of the decent citizen". When describing the deliberation process in the court room, there is a general tendency among respondents to refer to legal decision-making as "arbitration", where different bids are presented and consensus is reached on the final verdict. Indeed, the respondents seem to equate the idea of justice itself with that of consensus. The author concludes that his respondents, in their aspiration for consensus in legal conclusions, reconstruct the view of law and justice as something absolute and complete – although they express that there can be varying judicial opinions below the surface.***

Inledning

Svenska tingsrätter och hovrätter består vid brottmål förutom av juristutbildade domare också av ett antal lekmannadomare, nämndemän, nominerade av de politiska partierna. De lokalpolitiskt tillsatta nämndemännen spelar, tillsammans med de juridiskt utbildade domarna, en roll såväl vid avgörandet av huruvida ett brott kan anses styrkt som vid utmätningen av påföljd när ett brott väl ansetts styrkt.

På senare tid har diskussionen om politiskt tillsatta lekmän som domare blossat upp på nytt i Sverige, i samband med att det nationalkonservativa, invandringskritiska partiet sverigedemokraterna kommit in i flera lokala politiska församlingar, och därmed har fått rätt att nominera ett stort antal nämndemän,

* Baserad på Toivo Jokkalas c-uppsats i kriminologi, 2007, Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet. Handledare: Eva Tiby.

** Title in English: »You May Observe Different Opinions among Lay Judges, but on Paper it Looks as if They All Agree.« An Interview Study with Swedish Lay Judges. Original in Swedish.

flera tidigare dömda för olika typer av brott.¹ Det har diskuterats om dessa kan förväntas försöka sätta en främlingsfientlig prägel på domsluten, och om det överlag finns ett utrymme för nämndemän att låta sina ideologiska ställningstaganden komma till uttryck i rätten.

Denna artikels syfte är att undersöka hur nämndemän som tjänstgör vid brottmål på tingsrättsnivå beskriver sitt rättsliga uppdrag och vilka bakomliggande meningar som beskrivningarna ger uttryck för.

Studien baseras på bandade intervjuer med nämndemän som tjänstgör i olika tingsrätter i Stockholms län, nominerade av partier från olika delar av den politiska skalan.² Jag har intervjuat nämndemän såväl i fokusgrupper, bestående av flera intervjupersoner, som individuellt – sammanlagt fyra gruppintervjuer och fem individuella intervjuer. Samtliga namn på intervjupersonerna är fingerade nedan.

Studien har vad som brukar kallas för en kvalitativ ansats, i den meningen att den syftar till att så vitt möjligt gå på djupet i de intervjuade nämndemännens berättelser och diskussioner om sina uppfattningar, upplevelser och ställningstaganden, och till att nå *förståelse* av bakomliggande meningar.

Bakgrund

I de svenska tingsrätterna medverkar i regel tre nämndemän och en juristdomare i förhandling och överläggning, samtliga med individuell rösträtt vid överläggningen. I hovrätterna är fördelningen vanligtvis tre juristdomare och två nämndemän, även dessa med individuell rösträtt vid överläggningen. Vid lika röstetal för två linjer vid en överläggning vinner den för den tilltalade lindrigare linjen, i den mån det finns en sådan – annars har den juridiskt utbildade domaren utslagsröst.

Om en nämndeman i tingsrätten eller hovrätten inte håller med om det domslut som majoriteten i rätten fattar har denne möjlighet att *reservera sig*, anmäla en skiljaktig mening i den skrivna domen, som blir offentlig för allmänheten. Själva överläggningen som leder fram till domen är dock inte öppen för allmänheten, och rättens ledamöter har tystnadsplikt.³

Domstolsverket för ingen statistik över hur vanligt det är att nämndemän reserverar sig mot ett domslut som de inte instämmer i. Senast 1994 undersökte emellertid två mediestudenter hur situationen såg ut bland brottmålsdomarna i Stockholms tingsrätt under 1992. Deras genomgång visade att domslutet var enhälligt i 97 procent av de totalt 9 370 brottmålen.⁴

De nämndemän som medverkar i tingsrätten utses i regel av kommunfullmäktige i de kommuner som täcks av tingsrättens domsaga ("tingsrättsdistriktet"), medan nämndemännen i hovrätten i regel utses av landstingsfullmäktige i de län som täcks av hovrättens domsaga ("hovrättsdistriktet"). Beslut i respektive fullmäktigeförsamling om vilka som ska tjänstgöra som nämndemän fattas på grundval av nomi-

neringar från de politiska partier som finns företrädda i fullmäktigeförsamlingen. Enligt ett riksdagsbeslut från 1975 ("Lex Timrå"; med anledning av att en kommun med socialdemokratisk majoritet utsett endast socialdemokrater till nämndemän) ska nämndemännen fördelas i proportion till respektive partis mandat i fullmäktige. Däremot finns det inga bestämmelser om att nämndemannasammansättningen vid varje enskild rättegång ska stå i proportion till partiernas sammansättning i fullmäktige. Sammansättningen där tar ingen hänsyn till vilka partier som nominerat de nämndemän som tjänstgör just då. Det står de politiska partierna fritt att nominera även personer som inte är medlemmar i det nominerande partiet.⁵

Cirka 55 procent av nämndemännen är över 60 år, att jämföra med cirka 32 procent hos myndiga svenska medborgare i stort. Endast svenska medborgare kan bli nämndemän.

Entydigt syfte saknas

Alla världens domstolssystem kan sägas ha sin utgångspunkt i lekmannadomstolar. Det är först i och med att en särskild juridisk utbildning införs som man kan börja tala om en åtskillnad mellan *lagfarna domare* och *lekmannadomare*.

Inslag av lekmannadomare i domstolarna finns idag på olika håll i världen, i olika form. Det svenska lekmannadomarsystemet kan spåra sina rötter många hundra år tillbaka i tiden.

Vad är då syftet med det moderna svenska lekmannadomarsystemet? Det går inte att slå fast *ett* entydigt uttalat syfte. Vid en läsning av lagmaterial, lagförarbeten, statliga utredningar och instruktioner från början av 1900-talet fram till idag framskymtar förvisso spår av olika teoretiska och praktiska motiv, men det är svårt att urskilja något sammanhållet idésystem, ens hos enskilda politiska eller rättsliga aktörer. De vanligaste motiven som man träffar på är:

- att lekmannadomarnas deltagande i domstolarna upprätthåller och stärker *folkets förtroende för rätten*
- att det ökar *medborgarnas insyn* i den dömande verksamheten
- att nämndemän på olika sätt tillför rätten *människokänedom och livserfarenhet*
- att nämndemännen ökar domstolarnas *folkliga anknytning* och anknytningen till *allmänna rättsuppfattningar i samhället*

Vad gäller det sistnämnda motivet talas det i regel om "folklig anknytning" eller koppling till "allmänna rättsuppfattningar i samhället" i tämligen oprecisa ordalag i det offentliga materialet. 1960- och 1970-talen utgör där ett undantag – under dessa år talas det om ett mer *direkt* folkligt inflytande över rättstillämpningen, och uttalat

demokratiska grunder för nämndemannasystemet förs fram. I en proposition från 1970-talet fås stor vikt vid nämndemännens förmåga att representera "åsikter och synsätt som är allmänt företrädda bland medborgarna".⁶ Särskilt betonas detta i valet mellan "frihetsberövande påföljd och kriminalvård i frihet".⁷ I senare utredningar och propositionstexter saknas dock spår av den typen av resonemang.

Vid ett antal tillfällen under 1900-talet har villkoren för nämndemännens deltagande i de svenska domstolarna förändrats. Förändringarna kan sammanfattas i två punkter:

- Nämndemännens *formella* rättsliga inflytande har gradvis utökats: Från att bara ha tjänstgjort i *häradsrätterna* (gamla tiders "tingsrätter" på landsbygden) finns nämndemän idag i samtliga tingsrätter och hovrätter, och från att bara ha kunnat rösta ned juristdomaren kollektivt har nämndemännen idag individuell rösträtt och reservationsrätt.
- Nämndernas *storlek* har krympts – från 12 nämndemän per rättegång 1918 till dagens tre (i tingsrätt) respektive två (i hovrätt).⁸ 2006 antog riksdagen riktlinjerna att de politiska församlingar som utser nämndemännen bör "välja de personer som inte tidigare tjänstgjort som nämndemän eller som tjänstgjort kortast tid".⁹ Lämplighetskrav för nämndemannauppdraget infördes, tillsammans med regler om entledigande och avstängning av nämndemän som "visat sig olämpliga för uppdraget".¹⁰ Tillsättningsorganen – kommun- och landstingsfullmäktige – förblir dock desamma, och den partipolitiska nomineringen ändras inte.

Tjänstgöringsinformationen till nämndemännen

I den nu gällande upplagan av Domstolsverkets till nämndemän riktade informationsmaterial *Nämndeman. Roll och uppgifter. Tingsrätt & hovrätt* beskrivs nämndemännen som "en garanti för att domstolens avgöranden ligger i linje med allmänhetens rättsuppfattningar i samhället".¹¹ Det preciseras inte vari dessa rättsuppfattningar består – om det rör sig om uppfattningar som förväntas delas av oss alla eller om de kan skilja sig från person till person "inom allmänheten"; inte heller om dessa rättsuppfattningar i huvudsak antas ligga i linje med lagstiftarens intentioner eller om det lämnas utrymme inom lagens ramar för skiftande "allmänna" synsätt.

Under rubriken "Domared" slås i skriften även fast att nämndemännen inte ska låta sig påverkas av sin politiska hemvist: "Nämndemännen lämnar genom domareden långtgående försäkringar om att de i sin dömande verksamhet skall tillämpa de svenska rättsreglerna och inte låta sig påverkas av var de politiskt hör hemma".¹² Detta kan betecknas som en *opolitisk tolkning* av nämndemännens uppdrag. (I domaredens gällande lydelse nämns att man ska döma efter lagen och

andra gällande förordningar, men ingenting uttryckligt sägs om att man inte i sina bedömningar får låta sig påverkas av var man politiskt hör hemma).¹³

Beträffande överläggningarna i rätten beskrivs i *Nämndeman. Roll och uppgifter* hur överläggningen börjar med att ordföranden redogör för fakta i målet och att det därefter följer en diskussion där ”var och en har både rätt och skyldighet att framföra sin åsikt”. ”*Som regel* [min kursiv] kommer ledamöterna då överens om domen. Skulle någon ha en avvikande mening skall det ske en särskild omröstning”, står det i skriften.¹⁴ En beskrivning av hur det vanligen antas gå till vid överläggningen tycks här fungera som en tumregel för nämndemännens agerande – normen är att man kommer överens.

Sammanfattningsvis är den bild som förmedlas i *Nämndeman. Roll och uppgifter* inte enbart en redogörelse för gällande rätt; skriften ger en tolkning av nämndemännens uppdrag, som i vissa avseenden anknyter till – i andra skiljer sig från – de bilder som förmedlas i andra utsagor om nämndemännens uppgifter under 1900-talets senare hälft.

Resultat av intervjuundersökningen

Nämndemännens förhållande till politiken

Intervjupersonerna i denna undersökning värjer sig regelmässigt mot uppfattningen att de i något avseende skulle utöva politik som nämndemän i rätten. De intervjupersoner som tydligast hävdar att politisk tillhörighet inte är av relevans framhåver att det är andra skillnader mellan nämndemännen som spelar roll – såsom skillnader mellan män och kvinnor och mellan gamla och unga.

– Anser du att det är viktigt att nämndemännen kommer från olika samhällsgrupper?

Karin: Absolut!

– Varför?

Karin: Därför att olika samhällsgrupper har olika erfarenheter. Och alla olika erfarenheter behövs.

– Har personer från olika politiska partier olika erfarenheter?

Karin: Nej, jag tycker inte det.

I två av gruppintervjuerna glider diskussionen in på att de skilda politiska erfarenheterna spelar roll, fast inte på ett sådant sätt att politiska åsiktsskillnader avspglas i rättstillämpningen.

Susanne: Det är nog mest då... där kommer ju politiken in igen, vi kommer ju från olika partier och har ju olika ... synpunkter på hur ett samhälle ska styras, och då blir det ju en blandning.

– Gör det någon skillnad?

Susanne: Jag.. har inte upplevt det.

Eva: Någon partipolitik det märks ju inte...

Susanne: Nä, det märks inte! Det märks inget sådant partipolitiskt, men jag tänker vad man har för erfarenheter, om man ju bor i ett visst område ... en jobbar som sjutton för Verdandi,¹⁵ hon har den biten, och så har vi en annan bit. Lite olika områden... Man har ju olika tankar när man tillhör olika partier. Sedan att vi inte håller på med partipolitik här. Men det är klart, är man sosse eller vänsterpartist eller om man är moderat eller... skulle man tycka lika vore man ju bara ett parti.

Eva: Jo, men det återspeglas ju inte i domar och...

Susanne: ...i straffet.

Lena: Inte i straffet!

Susanne: Utan det blir en bra insyn... det tycker jag att man kan ha, från livet utanför.

Att intervjupersonerna uttrycker sig på detta sätt kan förstås höra samman med en upplevelse från deras sida av att verksamheten i rätten är av en radikalt annorlunda karaktär än den politiska verksamhet som de har erfarenhet av. Hade resultatet blivit ett annat om man ännu tydligare skilt på begreppen *politiska åskådningar* och *partipolitik* som diskussionsteman i intervjugrupperna? Det kan inte uteslutas. Samtidigt framgår det av intervjupersonernas utsagor att de ofta ger begreppet *politik* en betydelse som motsatsord till *opartiskhet*. De intervjupersoner som å ena sidan tillmäter skilda politiska *erfarenheter* en positiv betydelse men å andra sidan understryker att politiska åsiktsskillnader inte återspeglas i rätten tycks göra det utifrån en förståelse av *den ideala rättsskipningen* som något *opartiskt* och *objektivt*. Detsamma förefaller gälla för dem som i en diskussion i en av fokusgrupperna värjer sig mot att bli tillskrivna epitetet *politiker*.

Därutöver visar intervjuerna på en starkt *samförståndsriktad* syn hos intervjupersonerna på den roll som de partier som tillsätter nämndemännen har. De som uttalar sig fördelaktigt om den partipolitiska tillsättningen gör det med hänvisning till dess förmåga att sälla fram *dugliga*, samhällsengagerade nämndemän.

Anette: Nämndemän är ju redan sorterade, på något sätt. Det verkar ju mot så... om man bara skulle gå ut och... utse en pundare ur telefonkatalogen... så klart att då skulle man ju få en annan blandning. Det är ju så klart att de som kommer den här vägen förutsätts i alla fall ha varit med ett varv. Fast, då tycker jag, det behöver inte nödvändigtvis vara politiska partier, men jag kan inte hitta på något annat. Jag tänkte Amnesty, men så kom jag på efteråt, det skulle ju inte funka för då blir det ju partsintresse på något sätt. Det har ju inte vi i politiken.

– Kan det inte bli det i politiken?

Anette: Hypotetiskt kan det bli det. Men mig veterligt finns det ingen som driver något annat än allmänna rättsfrågor.

Vissa intervjupersoner betonar dessutom behovet av samverkan mellan olika partier när det gäller att få fram *dugliga* nämndemän.

Karin: Men... då kan man ju till exempel i kommunfullmäktige kanske tänka sig en valberedning sammansatt av de olika politiska partierna som har ett lite större ansvar och en större... vissa befogenheter att kunna... kolla upp... nämndemän.

Partitillsättningen blir med detta synsätt en *garanti* för att lekmannadomarna också är *goda* domare, enligt allmänna kriterier. De i intervjuerna återkommande påpekandena om att rätten – på ett negativt sätt – skulle komma att bli mer politisk om det tillkom fler nämndemän med *ytterlighetsåsikter* framstår också som ett utslag av detta samförståndsriktade synsätt. I fyra fall kopplas politiskt agerande i rätten till vad intervjupersonerna uppfattar som politiska ytterlighetsuppfattningar; i två fall är det sverigedemokraterna som omnämns.

Lena: En gång under de här åren har jag haft en diskussion, inte i rätten utan i nämndemansrummet, där politik faktiskt spelade in. Det var två ytterlighetskillar som... som satt med och... och de hävdade båda två att deras politiska åsikter skulle komma till uttryck i... De tillhörde... det skulle visst avspeglas. Men det var enda gången!

Politisering är något som förknippas med "extrema" politiska krafter, *inte* med de allmänt accepterade politiska åskådningar som de partier som vanligen har möjlighet att utse nämndemän företräder.

Förhållandet till lagen – det fingerade samförståndet

Två av de intervjuade nämndemännen ger uttryck för uppfattningen att nämndemännen har rätt att döma "utanför" lagen när de tjänstgör i rätten.

– Har ni några tankar om vilken samhällsuppgift nämndemannasystemet har, finns det något särskilt samhällsproblem som lekmannadomare kan hjälpa till att lösa, någon särskild uppgift i samhället?

Bertil: Ja, det kan man väl säga att... det är väl just att lekmän ska inte vara några som kan för mycket, men vi ska ju döma efter sunt förnuft och liksom i möjligaste mån försöka döma efter lagen, men många gånger, i vissa mål har det varit så att... vi gått ifrån lagboken och då har domaren hållit med om att "det är helt riktigt att ni ska döma som ni gör, men som domare måste jag följa lagboken och vara skiljaktig", det blir nämndemannadom, alltså.

Ovanstående intervjuperson beskriver det dels som att juristdomarna regelmässigt står för lagens linje, dels att det kan vara nämndemännens uppgift att gå emot juristdomarens och lagens linje. Den andre intervjupersonen som hävdar att nämndemännen inte behöver följa lagen i sina bedömningar beskriver det som orimligt att nämndemännen skulle ha tilldelats individuell rösträtt *om* deras uppgift *vore* att följa lagen; detta menar han *vore* att öppna för en chansning. Han ifrågasätter också rimligheten i att man som nämndeman ska förväntas förlita sig på juristdomarens "upplysningar" om lagen.

I intervjuerna i övrigt varierar resonemangen, från påpekanden om att lagen är något beständigt och att lagtillämpningen är något tämligen formbundet till tal om hur man som nämndeman kan låta en viss typ av uppfattning komma till uttryck i domslutet men fortfarande befinna sig "inom" lagen. Oftast uttrycks att lagtillämpningen ger utrymme för ett stort inslag av egna värderingar. Dessa citat är typiska för dessa beskrivningar:

Susanne: Under överläggningarna när man pratar så har ju vi... vi framför ju våra åsikter, så får man se då hur de stämmer ihop med övrigas.

Eva: Hur det går att få in det i lagen.

Susanne: Ja i lagen! Hur det går att peta in där.

Karin: (...) det finns alltså brott... som kan tyckas ha en klar, bestämd straffpåföljd, men där omständigheterna är sådana att nämndemän som sitter och förstår miljön som personen har befunnit sig i och kanske tycker att "det här är trots allt en bra människa" kan sänka straffet. Men samtidigt så kan det vara ett brott som är ett modernt brott idag, där en yngre nämndeman säger: "det här straffet ska vara högre". Så det där beror lite grann både på ålder och art av brott.

Den process som dessa intervjupersoner beskriver har karaktären av en *förhandling* mellan rättens ledamöter. Man uttrycker att ambitionen oftast är att nå enighet.

Karin: Och sedan kan han då diskutera, om den ena... om domaren säger "tre månader" och då kanske den yngre nämndemannen säger "sex månader", då enas man om någonting mitt emellan.

En intervjuperson ger dock uttryck för synsättet att lagtillämpningen är något stadigtvarande utan särskilt stora möjligheter att föra in egna värderingar.

Lena: (...) vi kan ju inte påverka lagen. Så att även om man har åsikter om det här och... kanske rentav rätt näraliggande erfarenheter så kan vi inte ändra i lagstiftningen. Och det är faktiskt ett problem ibland. När lagen är... så kan man inte göra. Så det är bara att vänta.

De meningsskiljaktigheter som eventuellt finns kvar efter det att överläggningen avslutats förefaller i intervjupersonernas beskrivningar i regel inte vara något som synliggörs.

Ida: Men, alltså, min erfarenhet är verkligen att det är ju alltid någon som tycker lite anorlunda (...) Men sedan går man... man låtsas, eller man säger så, "okej" (...) Alltså, jag har ju sagt flera gånger "men det här tycker inte jag" och så har vi diskuterat det, och typ två gånger har domen ändrats. Ha! Och... men annars liksom... man märker att folk tycker olika, men på papperet ser det ut som om alla tycker samma sak.

Att någon nämndeman *skriver sig skiljaktig*, reserverar sig mot ett domslut, beskrivs av intervjupersonerna överlag som någonting ovanligt. Flera intervjupersoner säger att de anser det vara *olämpligt* att notera skiljaktig mening annat än i ytterlighetsfall. En av intervjupersonerna positionerar sig genom att hävda att det är konstigare om juristdomaren och alla tre nämndemän kommer överens i alla delar vid en överläggning än att de inte gör det, och han berättar att han brukar skriva sig skiljaktig "i alla fall var tredje gång".

I likhet med diskussionen om nämndemannskapet och den politiska tillhörigheten framskymtar i diskussionen om förhållandet till lagen bilden av en *samförståndspräglad* process. Fastän den diskussion som leder fram till rättens beslut i intervjupersonernas beskrivningar får karaktären av en *förhandling* framställs den

inte som en *åsiktskonfrontation* där den ena linjen i slutändan förväntas överrösta den andra. Omröstningar beskrivs som en undantagsföreteelse. De intervjuade nämndemännens bild av överläggningen är att man kommer in i den med sina skilda synsätt och uppfattningar. Därefter söker man "peta in" sin uppfattning "i lagen", enas om en medelväg eller avvakta juristdomarens avgörande bud, snarare än att driva sin linje till slutet, bli nedröstad och finna sig i ett nederlag och eventuellt skriva sig skiljaktig. Denna bild är återkommande och till synes oberoende av de i övrigt skilda versionerna av nämndemännens förhållande till lagen. Man skulle kunna beteckna resultatet av den processen som *det fingerade samförståndet* – de skilda uppfattningar som eventuellt finns bland nämndemännen slipas bort på vägen eller uppgår i det *gemensamma* domslutet.

Nämndemannen versus allmänheten

Går nämndemännens uppdrag i något avseende ut på att i rätten *företräda* något eller någon, och vad består denna representation i sådana fall i? Rätten är, i de flesta intervjupersonernas beskrivningar, inte på förhand given i så avseende att det skulle vara likgiltigt vilka som tjänstgör som nämndemän vid rättegångarna. Blandningen av erfarenheter och synpunkter hos lekmannadomarna framställs som positiv. Ett genomgående drag är dock att intervjupersonerna föredrar att tala om "blandning", "spridning", "mix", "cocktail" och "mångfald av erfarenheter" framför att framställa det som att de skulle vara utsedda för att representera någon åskådning, något särskilt samhällsintresse eller liknande.

Susanne: ... Det är ju bra att man har olika erfarenheter. Från arbetare till direktör och från taxichaufför till sjöman och vad det nu är, vad man har för livserfarenhet, om man har varit läkare eller om man städat eller... den blandningen är jättebra.

Även de som framhåller att de själva har vissa *specifika* värderingar som de anser det värdefullt att driva i rätten talar i intervjuerna i allmänna ordalag om att "allmänhetens synpunkter" ska komma till uttryck, ibland i kontrast till det som de utbildade juristerna står för:

Britta: (...) det är vanligt folks uppfattning och den erfarenhet som man själv har som återspeglas. Och det är mera verklighetsförankring än vad kanske de här har... Det är ju så med alla oss som har ett särskilt yrke, man är liksom jättebra på sitt yrke, men kanske inte rör sig och har så mycket reflektioner och erfarenheter utanför här. (...)

Vissa intervjupersoner beskriver det som att rättens linje i idealfallet framträder i mötet av synpunkter. Dessa understryker vikten av en bredd av "allmänna" synpunkter för att få till stånd en diskussion och prövning av argument inför att man möts kring ett beslut.

Andra intervjupersoner beskriver det som att rätten i idealfallet står för "den hyggliga medborgarens" linje.

Filip: Men det är ju ett problem för rättssäkerheten om man låter folk som ligger väldigt långt från... vanliga... alltså, snittmänniskan, sitta och döma, då kan det ju bli rätt konstiga domar.

Enligt sistnämnda synsätt borde det i princip gå att nå konsensus kring vem som är en lämplig nämndeman utifrån någon typ av allmänt omfattade kompetenskriterier.

Bilder av rättssamhället. Hur talar nämndemännen om brott och straff?

I gruppintervjuerna är det tydligt att vissa teman som medlemmarna i en viss grupp för in samtalet på i stor utsträckning kommer att ge riktlinjerna för vilken riktning den fortsatta diskussionen i gruppen tar. Intervjupersonerna i en av fokusgrupperna återkommer vid ett flertal tillfällen till synpunkterna att brottsligheten ständigt förvärras och att samhället har tappat greppet.

Susanne: Och samhället har förändrats, så otroligt. Så mycket; det här med knivar det är ju nästan ett måste, som man går och bär på sig nu för tiden.

Eva: Och ändå är det ju ett förbud.

Susanne: Ja, det är ju knivförbud.

Eva: Och det är ingen respekt för...

Susanne: Rektorer, jag vet inte hur många knivar de plockar, för de får ju in anmälningar, och så bryter de upp skåp och där ligger det knivar, det blir ju direkt polisanmälan. Och så kan föräldrarna ringa och skälla ut dem och tycka att de är svin som anmält deras barn alltså, istället för att säga "å vad skönt att ni kom på detta!"

De företeelser som förs på tal i de intervjugrupper som diskuterar mycket kring rättssamhällets villkor är i huvudsak brottsoffrens situation, invandrare och kriminalitet, ungdomskriminalitet samt narkotika och kriminalitet. Ett återkommande tema i två av fokusgrupperna är invandringens påverkan på brottsligheten. I en ytterligare fokusgrupp är det ett tema som diskuteras när bandspelaren är avstängd.

Susanne: Men där kan man ju inte gå och blunda för... det börjar ju mer och mer... polisen och alla blir mer och mer frispråkiga om man säger, även pressen. För att... blundar man för det här och man får inte säga så här och man får inte vara... då gör man ju ingenting åt detta, då får ju det bara rasa iväg. Ja.

Lena: Man hjälper ingen.

Susanne: Man hjälper ingen med det.

Utmärkande för diskussionen om invandring och brottslighet är att intervjupersonerna i stora stycken beskriver fenomenet i termer av kulturkrockar. De svenska normerna och värderingarna hamnar i konflikt med utländska normer, och det skapar problem för de institutioner som är satta att upprätthålla svenska normer.

Susanne: (...) Det vet du också att det är för det är en stor procent utav ungdomsbrottsligheten som utförs av sådana som inte har svenskt ursprung.

Lena: Och med andra metoder, så att säga, än vad vi är vana vid här, så har de med sig från sina hemländer att så här går det till.

Brottsloshets situation, invandrare och kriminalitet, ungdomskriminalitet samt narkotika och kriminalitet – det är ämnen som det ofta fokuseras på i massmedia och förmodligen också i en vardaglig "lekmanadiskussion" om brottslighet. Vid de hos intervjupersonerna återkommande påpekandena om att nämndemännen på ett annat sätt än juristdomaren kommer i kontakt med samhället/*verkligheten* förefaller det bland annat vara en kännedom om dessa företeelser som åsyftas. Man kan notera många ämnen som inte, eller i väldigt liten utsträckning, förs på tal spontant i intervjuerna. Ämnen som samhällsklass kopplat till kriminalitet, tillgreppsbrottslighetens utveckling i förhållande till mängden konsumtionsvaror att tillgripa, lagöverträdarnas situation eller straffens effekter ges inte en framträdande roll i intervjudiskussionerna. Detta kan höra samman med att detta inte är diskussionsämnen som de intervjuade nämndemännen kommer i vardaglig kontakt med.

Hade situationen varit annorlunda om det bland intervjupersonerna förekommit nämndemän med kriminell bakgrund, nämndemän som missbrukat narkotika eller nämndemän med bakgrund i de bostadsområden med hög invandratäthet som förs på tal i en av fokusgrupperna? Den frågan går naturligtvis inte att besvara utifrån undersökningen.

Mina intervjupersoner fäster i samtalen vikt vid sin dömande uppgift. I två av fokusgrupperna omnämns nämndemännens uppdrag som "ett hedersuppdrag" respektive "ett av de finaste uppdragen jag fått" – "(...) sitta och döma över sina medmänniskor, det var nästan en revolution i tankevärlden".

Lena: Jag måste säga att jag tycker nog att mina bekanta har gett det hela en viss status, de frågar ofta "är du fortfarande nämndeman?".

Susanne: På något sätt känner man det som ett hedersuppdrag. Och de närmaste bekanta ... man känner sig lite småstolt.

Samtidigt ges i en av fokusgrupperna, i samband med diskussionen om den förvärrade brottsligheten och om hur samhället tappat greppet, uttryck för en känsla av *maktlöshet* när de söker nå resultat utifrån sin rättsskipande roll i tingsrätten. Det visar på en dubbelhet i förhållande till nämndemannauppdraget hos intervjupersonerna i gruppen.

Eva: Men det är klart, man blir nästan mer frustrerad av att man känner sig handlingsförlamad många gånger.

Susanne: Maktlös.

Eva: Maktlös, ja.

Susanne: Sedan det här med att ... det får man ju utifrån ... av bekanta ... "vad fan gör ni i tingsrätten, kan ni inte, det är väl bara att ge dem vad de tål, som de gör i Norge, ge dem ordentliga straff."

Avslutande diskussion

När det gäller de svenska lekmannadomarna saknas, som jag visat i den historiska genomgången ovan, *ett* entydigt syfte med deras medverkan i rätten. Om man utgår från de personer som jag intervjuat står det också klart att nämndemännen beskriver sitt mandat på skiftande sätt. Samtidigt antyder intervjustudien vissa gemensamma tendenser i hur nämndemännen resonerar och agerar. En överläggning kommer – om det är intervjupersonerna i denna undersökning som är utgångspunkt för bedömningen – sällan att få karaktären av en regelrätt åsiktskonfrontation, där de som hyser minoritetsuppfattningen blir nedröstade och eventuellt markerar en mot domslutet avvikande mening. Däremot kommer den allt som oftast att kunna liknas vid ett *förhandlingsspel*, där det läggs olika bud, där man ger och tar, och där man stannar vid en linje som man når samförstånd kring. Själva föreställningen om *rättvisa* förefaller i flera av intervjuerna att ges en samförståndsbetonad prägel – såväl i intervjupersonernas fruktan för att ”ytterlighetsåsikter” ska komma till uttryck vid tillsättningen av nämndemän som i deras strävan efter enighet kring domslutet.

Om denna antydda strävan efter samförstånd – *fingerat* eller reellt – ger en rättvisande bild, har den i sådana fall en stabiliserande verkan på domsluten? Ökar den rättssäkerheten och likheten inför lagen? Ett uttömmande resonemang kring de frågorna ligger bortom denna undersökning. Det tycks mig dock som att samförståndsstrategin har *en* form av stabiliserande verkan. Det förefaller sällan bli full storm bland domarna kring domslutet vid – eller efter – den rättsliga överläggningen. Samtidigt synes det av intervjupersonerna antydda förhandlings-spelet vid överläggningarna innehålla fröet till ett rättsligt godtycke, särskilt som nämndemännens uppfattning om ”hur långt de kan gå” tycks variera från person till person. Utåt sett syns det ju inte att ett kompromissande mellan olika ståndpunkter kan ha legat bakom det rättsliga utfallet, speciellt inte om det heter att rätten varit enig. Domar som exempelvis de omtalade domsluten i rättegångarna efter oroligheterna vid EU-toppmötet i Göteborg 2001 antyder också att bedömningarna kring var gränserna för vad som är att anse som brottsligt, och vad som är ett rättmätigt straff för ett visst brott, kan *fluktuera över tid*, och det även i de lägre rättsinstanserna. I sådana lägen förefaller samförståndsstrategin, i kombination med de slutna överläggningarna, snarast leda till att faktiska förändringar i värderingar och bedömningar osynliggörs. Och då leder den knappast heller till en ökad rättssäkerhet.

Vad skulle hända om fler nämndemän lät sina avvikande värderingar och bedömningar komma till ett tydligare uttryck – om de oftare begärde omröstningar vid överläggningarna, oftare reserverade sig och oftare på andra sätt offentliggjorde sin avvikande mening, istället för att söka ”peta in” den vid överlägg-

ningen? Kanske skulle värderingar och bedömningar som inte kan förklaras bara utifrån gällande lagstiftning – såväl hos juristdomaren som hos nämndemännen – synliggöras om fler nämndemän formulerade en reservation i form av en ”konkurrerande dom” i de lägen där de gjorde en annan bedömning än rättsens flertal. Vad en sådan utveckling skulle få för vidare konsekvenser på rätten och på straffutmätningen är en öppen fråga. Kanske skulle juristdomarna tvingas motivera sina uppfattningar utförligare juridiskt. Kanske skulle fler personliga och/eller ideologiska värderingar vägas in i valet av påföljd. Kanske skulle bedömningarna av vilka mål som skulle vara principiellt viktiga att pröva i en högre rättsinstans komma att se annorlunda ut. Kanske skulle nämndemannainstitutionen – eller de juridiskt utbildade domarna – utsättas för ökad kritik i samhället?

Jag bedömer detta som centralt. Så länge nämndemän agerar på ett sätt som får det att förefalla som att det råder enighet kring de rättsliga bedömningarna framstår det också utåt som att det finns en *given*, otvetydig, *rätt*. Föreställningarna om den givna rätten tycks konstrueras och återkonstrueras av såväl Domstolsverkets skribenter (i normativa formuleringar som ”som regel kommer ledamöterna då överens om domen”) som av intervjupersonerna i deras strävan efter samförstånd kring de rättsliga bedömningarna. Vad än olika nämndemän har för motiv för sitt agerande bedömer jag att *funktionen* (den upprätthållande effekten) blir att skapa legitimitet åt domstolarnas och rättsens oväld. Om nämndemän informerades om att de kunde agera annorlunda och började utnyttja den potentiella makt som finns i den individuella rösträtten och reservationsrätten misstänker jag att nämndemannasystemet snart skulle komma att ses över. Det skulle troligen anses att nämndemännen då skapade, snarare än bilade, samhällskonflikter.

Har nämndemännens verksamhet någon politisk aspekt i dagens läge? Intervjupersonerna svarar oftast nekande på den frågan, till synes med utgångspunkt i inställningen att politik står i motsatsställning till opartiskhet, och därmed till rättvisa. Samtidigt är den bild som i intervjuerna målas upp av överläggningen som något av ett förhandlingsspel inte bilden av en strikt, formbunden lagtillämpning – det synes finnas möjlighet för den nämndeman som så vill att söka föra in egna värderingar. En tendens hos intervjupersonerna i undersökningen är dock att främst förknippa politiska bedömningar med ”ytterlighetskrafter” – de ”etablerade” värderingarna definieras i regel inte som politiska.¹⁶

Om nu de rättsliga bedömningar som dagens nämndemän gör inte är partiskiljande i någon större utsträckning in finner sig ändå frågan: Vems värderingar är det som de ger uttryck för?

Min undersökning ger bara antydningar på den punkten. Intervjupersonerna ger på olika sätt uttryck för en *distans* mellan dem själva och stora delar av det samhälle som de kommer i kontakt med i sin dömande verksamhet. Den partipoli-

tiska tillsättningen beskrivs ibland i intervjuerna som en möjlig garanti för att inte *vem som helst* blir nämndeman. Flera intervjupersoner beskriver hur nämndemannen i idealfallet står för vad jag valt att beteckna som *den hyggelige medborgarens* linje. Samtidigt får jag intrycket att de problemställningar som intervjupersonerna fokuserar på i diskussionerna om rättssamhället och om brott och straff ganska väl motsvarar de ämnen som det brukar fokuseras på i massmedia och förmodligen också i diskussioner om brottslighet bland människor i gemen. Om intervjupersonerna i undersökningen å ena sidan inte är "vilka som helst" ger de å andra sidan inte intryck av att inta någon särställning när det gäller synen på *dessa ämnen*.

Något som brukar framhållas som en viktig egenskap hos domstolarna i en rättsstat är att de fungerar som en *gräns* för maktutövning, och att de motverkar godtycklig behandling av medborgarna. Den sortens resonemang – visavi den rättsliga makten – kan också anas i tankarna om att domstolsväsendet genom lekmannadomarna ska ges en "folklig anknytning". Frågan är dock i vilken utsträckning sådana tankegångar genomsyrar dagens nämndemäns syn på sin verksamhet. Spår av frustration kan anas i den diskussion som förs i en av fokusgrupperna om känslan av *maktlöshet/handlingsförlamning* när de söker nå resultat i sin domarroll, och känner trycket utifrån att ge lagöverträdarna "vad de tål" – samtidigt som intervjupersoner i gruppen ger uttryck för känslor av heder och entusiasm över att få sitta med och döma. Det sammantagna intrycket blir där en känsla av tillfredsställelse över att få inneha *uppdraget* att vara med och döma, samtidigt som den punkt där *makten* över samhällsutvecklingen tar slut i nämndemannarollen ger upphov till frustration.

I ett läge där den partipolitiska tillsättningen av nämndemän inte primärt är kopplad till att få fram en spännvidd av värderingar, men där den partipolitiska kopplingen framställs som en *garanti* för att "rätt" personer blir nämndemän – som sker på flera ställen i intervjuerna – väcks frågan: är det närheten till "makten" som borgar för redbarhet? Och vad händer i ett samhälle där allt färre engagerar sig partipolitiskt? Riskerar "det politiska" där att bli mer av ren och skär maktutövning, och nämndemännens politiska bakgrund allt mer komprometterande? Det får framtida studier utvisa.

I den gällande upplagan av *Nämndeman. Roll och uppgifter* omnämns nämndemännen fortfarande som "en garanti för att domstolens avgöranden ligger i linje med allmänhetens rättsuppfattningar i samhället", och nämndemännen beskrivs ha en roll i att bibehålla "medborgarnas förtroende för domstolarna". En möjlig framtida intervjustudie skulle kunna undersöka hur medlemmar i den del av allmänheten som inte själva är nämndemän ser på *nämndemännen* – upplever man en särskild närhet till dessa, eller betraktas de som anonyma företrädare för domstolarna?

En annan frågeställning som jag gärna skulle se att någon återvände till är följande: Hur ska nämndemännens uppgift och agerande uppfattas i ljuset av den av kriminologer beskrivna återgången från behandlingsideologi till straffvärdesprinciper i samhällets hantering av lagöverträdelser?¹⁷ Det verkar rimligt att tänka sig att det samhälleligt accepterade utrymmet för lekmanamässiga bedömningar är *större* i ett system där bedömningar kring *återanpassningsförmåga* och dylikt spelar stor roll vid den rättsliga överläggningen, jämfört med ett system där fokus ligger på att fastställa en konstaterad lagöverträdelses *straffvärde*. (Det var också, som jag visat ovan, under denna tid som *demokratiska grunder* för nämndemannasystemet uttryckligen fördes fram.) Samtidigt hade lekmannadomarna inte individuell rösträtt under den tid som brukar anges som behandlingsideologins storhetstid, och de saknades helt i hovrätterna. Hur ska det förklaras att nämndemännens formella betydelse ökat samtidigt som utrymmet för lekmanamässiga bedömningar på ett sätt tycks ha inskränkts?

Min undersökning pekar ju samtidigt mot att de individuella meningsskiljaktigheterna hos dem som är satta att döma finns även i dagens system, även om det sällan syns i den skrivna domen.

Litteratur

- Axberger, Hans-Gunnar (1996). *"Det allmänna rättsmedvetandet."* Stockholm: Brottsförebyggande rådet/Fritzes.
- Berggren, Elisabeth; Bruun, Lotten (1994). *Skiljaktiga meningar vid Stockholms tingsrätt 1992.* Stockholm: Stockholms universitet, JMK.
- Bolding, Per Olof (1987), "Behövs lekmän i domstolarna?", i *Retfærd*, nr 1, 1987, s. 61-62.
- Christie, Nils (1977), "Konflikt som eiendom", i *Tidsskrift for rettsvitenskap*, 1977, s. 113-132.
- Dagens Eko*, Sveriges Radio P1 (2007-02-07).
- Diesen, Christian (1996). *Lekmän som domare.* Stockholm: Juristförlaget.
- Domstolsverket 2002 *Nämndeman Roll och uppgifter. Tingsrätt & hovrätt.* Jönköping: Domstolsverket.
- Ds Ju 1981:20 *Nämndemännens tjänstgöringsförhållanden.* Stockholm: Justitiedepartementet.
- Ds Ju 1987:18 *Mandatperiod och åldersgräns för nämndemän.* Stockholm: Justitiedepartementet/Allmänna förlaget.
- Eckhoff, Torsten; Jacobsen, Knut Dahl (1973), "Ansvar och rationalitet i politiskt och juridiskt beslutsfattande", i Edling, Stig; Elwin, Göran (red.). *Rättssociologi.* Stockholm: Wahlström & Widstrand.

- Ekelöf, Per Olof m.fl. (1990). *Rättegång*. Första häftet. Sjunde upplagan. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Hämäläinen, Merva; Klami, Hannu Tapani (1992). *Lawyers and laymen on the bench. A study of comparative legal society*. Helsingfors: Suomalainen tiedeakatemia.
- Mathiesen, Thomas (1989). *Samfunnets titteskap. Om domstoler, børs og parlament*. Oslo: Institutt for kriminologi og strafferett.
- Prop. 1931:80 *Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående huvudgrunderna för en rättegångsreform*. Stockholm: Sveriges riksdag.
- Prop. 1969:44 *Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen med förslag till ändring i rättegångsbalken m.m.* Stockholm: Sveriges riksdag.
- Prop. 1975/76:64 *Regeringens proposition med förslag till ändring i rättegångsbalken m.m.* Stockholm: Sveriges riksdag.
- Prop. 2005/06:180 *Regeringens proposition. Ett stärkt nämndemannainstitut*. Stockholm: Sveriges riksdag.
- Rundqvist, Christer (1994). *Nämndemännen – politiker som dömer*. Examensarbete i processrätt. Stockholm: Stockholms universitet, Juridiska institutionen
- SOU 1926:32 *Processkommissionens betänkande angående rättegångsväsendets ombildning*. Stockholm: Justitiedepartementet.
- SOU 1956:28 *Rådhusrätts sammansättning i brottmål*. Betänkande av Stadsdomstolsutredningen. Stockholm: Justitiedepartementet.
- SOU 1961:6 *Underrätterna*. Betänkande av Stadsdomstolsutredningen. Stockholm: Justitiedepartementet.
- SOU 1974:96 *En öppnare domarbana..* Betänkande av 1972 års domarutredning. Stockholm: Justitiedepartementet/Allmänna förlaget.
- SOU 1982:26 *Översyn av rättegångsbalken*. Processen i tingsrätt. Motiv m.m. Rättegångsutredningen. Stockholm: Justitiedepartementet/Allmänna förlaget.
- SOU 1994:99 *Domaren i Sverige inför framtiden*. Betänkande av 1993 års domarutredning. Del A-B. Stockholm: Justitiedepartementet/Fritzes.
- SOU 2002:61 *Framtidens nämndemän*. Betänkande av Nämndemannakommittén. Stockholm: Justitiedepartementet/Fritzes.
- Tham, Henrik (1995). "Från behandling till straffvärde. Kriminalpolitik i en förändrad välfärdsstat", i Victor, Dag (red.), *Varning för straff*. Stockholm: Norstedts juridik.
- Verdandis hemsida, <http://www.verdandi.se> (2008-01-28).
- Victor, Dag (red.) (1995), *Varning för straff*. Stockholm: Norstedts juridik.

Noter:

- ¹ Diskussionen fördes i svenska medier i början av 2007, jfr. bl.a. *Dagens Eko* 2007-02-07
- ² Samtliga intervjupersoner är dock nominerade av "etablerade" politiska partier, dvs. det finns ingen sverigedemokrat eller medlem i någon liknande politisk organisation med bland intervjupersonerna.
- ³ Tystnadsplikten framgår av formuleringen "Jag skall varken förr, än domen avsäges, eller sedan uppenbara dem, som till rätta gå, eller andra de rådslag rätten inom stängda dörrar håller" i domareden, Rättegångsbalken 4 kap. 11 § (1975:1288). Detaljbestämmelserna för tystnadsplikten framgår av sekretesslagen (1980:100) 12 kap. 5 §.
- ⁴ Se Berggren & Bruun (1994). Tidigare undersökningar visar på liknande nivåer.
- ⁵ Det saknas statistik över hur vanligt det är att icke-partimedlemmar nomineras, men i brödtex-ten i Prop. 2005/06:180, s. 23 f diskuteras det faktum att det hittills förefaller ha skett i ringa utsträckning.
- ⁶ Prop. 1975/76:64, s. 50
- ⁷ Ibid., s. 46.
- ⁸ För en utförlig historisk tablå över nämndemannasystemets förändring fram till 1994, se Diesen (1996), s. 120 f.
- ⁹ Prop. 2005/06:180, s. 58
- ¹⁰ Ibid., s. 1
- ¹¹ Domstolsverket 2002, *Nämndeman Roll och uppgifter. Tingsrätt & hovrätt*, s. 4
- ¹² Ibid., s. 5
- ¹³ Jfr. domareden i Rättegångsbalken 4 kap. 11 §. Lag (1975:1288).
- ¹⁴ Ibid., s. 19
- ¹⁵ Verdandi är en medlemsorganisation som verkar "mot sociala och alkoholpolitiska missförhållanden" och som bedriver social verksamhet och opinionsbildningsverksamhet. <http://www.verdandi.se>, 2008-01-28.
- ¹⁶ Detta anknyter till diskussionen om sverigedemokratiska nämndemäns intåg i svenska domstolar. Vad konsekvenserna av detta blir är ännu inte känt, men oron är för mig förstälilig, i synnerhet som den nuvarande, slumpmässiga sammansättningen av varje enskild nämnd inte ger någon garanti för att det inte blir tydlig slagsida åt något partipolitiskt håll. Diskussionen som förts har dock ofta visat hur man implicit utgått från att nämndemän och juristdomare i dagens läge *inte* utnyttjar sin domsmakt i subjektiv riktning, en utgångspunkt som jag finner anmärkningsvärd.
- ¹⁷ För en diskussion om denna utveckling, se Tham (1995).

Adress:

Tidningen Djurens Rätt

Box 2005

SE-125 02 Älvsjö

Sverige